

راهکارهای تدریس اثربخش دروس دینی و فلسفی در آموزش مجازی دانش‌آموزان در همه‌گیری کرونا

سیدمحمد مهدی سیدی

دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه مازندران و دبیر آموزش و پرورش شهرستان نوشهر

فرشته ابوالحسنی نیارکی

استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه مازندران

f.abolhasani@umz.ac.ir

چکیده

جهان با همه‌گیری کرونا روبروست که یکی از عوارض آن، تأثیر در نحوه آموزش دانش‌آموزان در ایام پاندمی است. برخی از دروس نظیر دروس دینی، اخلاق، معارف اسلامی و فلسفه که نیازمند مولفه‌های خاصی برای تدریس اثربخش هستند در آموزش مجازی چالش برانگیزترند. مسأله این جستار واکاوی راهکارهای اثربخش در تدریس دروس دینی و فلسفی به صورت آموزش مجازی در همه‌گیری کروناست. این مقاله تحقق راهبردهای مختلف آموزشی که در اجرای آموزش آنلاین کمک کار معلمان است. برنامه ریزی صحیح با در نظر گرفتن شرایط و محدودیت های پیش روی تدریس فضای مجازی، نادیده نگرفتن اجزای کلی طرح درس روزانه، استفاده از منابع مختلف یادگیری، توجه به روش- های آموزش غیرمستقیم، معطوف کردن آموزش به ابعاد هیجانی علاوه بر بعد شناختی، همچنین تهیه مواد آموزشی مناسب از جمله پاورپوینت و فیلم و عکس و معرفی و بسایت های آموزشی می تواند کمک کار معلم در این زمینه باشد. انتخاب روش تدریس صحیح مثل (روش بحث کنترل شده) در فضای مجازی از راه های مناسب تدریس نوین است. معلم برای انجام ارزیابی می تواند از سایت ها برای قرار دادن سوالات امتحانی در آن استفاده کند.

کلیدواژه: کرونا، تدریس اثربخش، آموزش مجازی، راهکارهای مؤثر، دروس دینی، فلسفه

طرح مسئله

جهان با همه گیری کرونا روبه روست که عوارض شخصی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی آن بر کسی پوشیده نیست. یکی از مهم ترین چالش های دوران پاندمی، مسئله تدریس و آموزش و پرورش است که با مرگ و میرهای ناشی از کرونا و عوارض حوزه سلامت، برای رعایت پروتکل ها، بازگشایی مدارس و آموزش حضوری را ناممکن می سازد. در این میان آموزش برخی دروس به دلیل روش های خاص اثربخشی آن ها با چالش های جدی تری روبروست. در این جستار به آموزش دروس دینی، اخلاق و فلسفه معطوفیم و راهکارهای تدریس اثربخش را براساس آموزش مجازی عصر کرونا جستجو می کنیم. براین اساس موضوع مقاله حاضر راهکارهای تدریس اثربخش دروس دینی-فلسفی در آموزش مجازی در پاندمی کرونا است. سوالی که در این مقاله به پاسخگویی آن برآمدیم: تدریس اثربخش چه مولفه هایی دارد و اینکه چگونه می توان در فضای مجازی تدریس اثربخشی داشت؟ از آنجا که در فرایند یاددهی - یادگیری عناصر مختلفی دخیل است، ما بر اساس عناصر مختلف آن مباحث این مقاله را پی جویی می کنیم. این عوامل شامل برنامه ریزی درسی، منابع تدریس، مواد آموزشی، روش تدریس و ارزیابی است. روش نگارش این مقاله بررسی متون و کتابخانه ای و براساس رویکرد تحلیلی-عقلی، با استفاده از تجارب شخصی نگارنده در آموزش مجازی دانش آموزان به عنوان معلم است. در زمینه آموزش در دوران کرونا، پیشینه پژوهشی موجود است: همایش ملی آموزش در دوران همه گیری کرونا در تاریخ ۱۳ اسفند ۱۳۹۹ توسط اداره کل آموزش و پرورش استان فارس در شهر شیراز برگزار گردید که هنوز مقالات آن نمایه نشده است. همچنین در همایش ابعاد انسانی و اجتماعی مسأله کرونا در ایران، مسأله اثرات تعطیل مدارس و دانشگاه ها در ایام کرونا پی جویی شده است. مسأله الزامات نظام های آموزشی در دوران بیماری های فراگیر در همایش اخلاق، الهیات و بلائی فراگیر بررسی شده است ولی مطالعه در باب راهکارهای تدریس اثربخش در خاص دروس دینی-اخلاقی و فلسفی در ایام کرونایی صورت نگرفته است که نیازمند پژوهش بیشتر است و مقاله حاضر به این مهم می پردازد.

۱. برنامه ریزی درسی

در تدریس مجازی، برنامه ریزی درسی معلم و حتی روش تدریس کمی متفاوت از شرایط قبل از کرونا است. معلم در برنامه ریزی درسی خود با چند مولفه روبرو است: الف) شناخت وضع موجود؛ ب) تعیین هدف؛ ج) پیش بینی روش ها و وسایل؛ د) آزمایش قبل از اجرا؛ ن) اجرا و ارزشیابی. (ملکی ۱۳۸۷، ۱۴)

در زمینه شناخت وضعیت موجود می‌توان گفت در دوره کرونا یکی از اصلی‌ترین عوامل تاثیرگذار بر این مولفه‌هایی که معلم با آن روبرو است، بحث محدودیت‌های زمانی و مشکلات سمعی و بصری است که باید کنترل شده و همچنین طبق برنامه خاصی باشد و به شکل مناسبی در پخش آنلاین رعایت شود. درواقع برنامه‌ریز قبل از هر چیزی باید امکانات و محدودیت‌ها را بشناسد محدودیت‌های زمانی در شرایط کرونا، یکی از عوامل کندی تدریس در فضای مجازی است. معلم با برنامه‌ریزی صحیح می‌تواند از این اتلاف وقت در این فضا جلوگیری کند. (ملکی ۱۳۸۶، ۱۷۳) به طور مثال معلم برای حضور و غیاب در ابتدای کلاس، می‌تواند یکی از دانش‌آموزان را انتخاب کند و دانش‌آموز با گزینه نظرسنجی که در برنامه شاد وجود دارد می‌تواند قبل از شروع کلاس حضور و غیاب را انجام دهد. برای زمانبندی دروس در یک سال تحصیلی در پاندمی کرونا باید انعطاف بیشتری برای کلاس‌های درس انجام داد. به طور مثال باید یک معلم دینی در هر هفته یک یا دو جلسه ۴۵ دقیقه‌ای کتاب فرضی درس دینی سال سوم راهنمایی که مثلاً ۲۰۰ صفحه دارد را تدریس کند، تعداد صفحات مد نظر را با توجه به پاندمی کرونا و تعطیلات احتمالی بیشتر تدریس کرده و اگر زمان اضافی در این درس بوجود آمد، باقیمانده زمان را به بحث و گفتگو درباره موضوعات درسی ارائه دهد تا هم دانش‌آموز در بحث شرکت کرده و هم درس در مورد تفهیم همگی واقع شود.

در برنامه‌ریزی برای طرح درس باید دقت شود که بعضی از اجزاء طرح درس روزانه در پاندمی کرونا یا بعضاً مورد غفلت واقع می‌شود و یا اینکه معلم فرصت انجام آن کار را عملاً از دست می‌دهد. به طور مثال بعضی از کارهای مقدماتی قبل از شروع تدریس را نمی‌تواند به طور تمام و کمال انجام دهد. در دوران پیش از کرونا یکی از کارهایی که معلمان انجام می‌دهند احوالپرسی و توجه کردن به این که دانش‌آموزان از لحاظ روانی و جسمی آمادگی یادگیری دارند یا خیر که از این کار مهم نمی‌توان غفلت کرد؛ ولی در دوران کرونا این امر مهم را می‌توان به کمک نظرسنجی انجام داد تا زمان بیشتری برای تدریس باقی بماند و اگر دانش‌آموزی اوضاع خوبی نداشت بعد از کلاس درس از موضوع و شرایط ایجاد شده، اطلاع یافت.

همچنین هدف از تدریس دروس دینی، اخلاق و فلسفه صرفاً آموزش نیست بلکه بحث از پرورش و تربیت در میان است. خودشکوفایی و تحول دینی - اخلاقی و فکری دانشجویان دغدغه معلم باید باشد. بنابراین آموزش مجازی دروان کرونا چالش جدی برای این هدف است که می‌توان تربیت را از طرق مختلفی پی گرفت. درگیر کردن بعد گرایشی علاوه بر بعد شناختی است. یکی از راهکارها، توجه به سه وجه شناختی، گرایشی و رفتاری آموزش است که باید برای رسیدن به اهداف پرورشی و تربیتی این دروس، علاوه بر بعد شناختی، بعد گرایشی و احساسی و عاطفی را نیز درگیر کرد تا به تغییر رفتار و پرورش بیانجامد. به ویژه مثلاً در اخلاق، باید براساس سه ساحتی بودن ماهیت اخلاق، آموزش

اخلاق نیز، هر سه وجه شناختی، گرایشی و رفتاری را مدنظر قرار دهد. «برنامه‌های آموزشی باید با ایجاد زبان عاطفی و انگیزش و تغییر نگرش و دانش، و یافتن مهارت رفتاری، موجب افزایش توانایی فرد، در بروز رفتار اخلاقی شوند». (فرامرزی قراملکی و فلاح، ۱۳۸۶: ۱۳۷؛ باقری، ۱۳۷۷: ۱۱) یا به عنوان مثال دروس دینی، صرفاً با درگیر کردن بعد شناختی دانش‌آموزان نمی‌تواند منجر به تحول و رشد معنوی ایشان گردد و معلم باید با استفاده از روش‌های گوناگون به تحریک‌پذیری عاطفی دانش‌آموزان بپردازد. استفاده از موسیقی و سرودهای بومی، کار گروهی و به اصطلاح هیأتی، انجام مسابقات و ... به شادی جو آموزشی و تهییج عاطفی یاری‌رسان است.

نقش عواطف در رشد دینی- اخلاقی و آموزش دینی و اخلاق اثبات شده است، زیرا اندیشمندان به نقش هیجانات و رابطه آن با دیگر مؤلفه‌های رفتار و رشد اخلاقی پرداخته‌اند. و هیجان و عواطف مثبتی نظیر حس همدلی، نوع‌دوستی و ... عاملی مهم در سوق دادن فرد به رفتارهای اخلاقی بین‌شخصی است (Hoffman 2000:250) و عواطفی منفی و آزاردهنده، نظیر ترس، اضطراب، شرم، خجالت، احساس گناه و نفرت، سبب خودکنترلی در تخلفات اخلاقی می‌شود (turiel 1985:171)، اما هیجان و گرایش‌های قلبی تنها عامل معرفی شده نیست. (ابوالحسنی نیارکی، ۱۳۹۹)

همراهی و تأثیر توأمان شناخت، عواطف و محیط ولو به نحو طولی، توسط برخی روان‌شناسان نیز تأکید شده است.

(Piaget 1948: Vii)

۲. منابع تدریس و مواد آموزشی

کتاب درسی از منابع اساسی یادگیری دانش آموز به شمار می‌رود ولی در شرایط کرونا ما علاوه بر کتاب درسی می‌توانیم از مواد آموزشی متنوعی با توجه به شرایط پیش آمده استفاده کنیم به صورت کلی کتاب باید انسانها را به مهارت های ذهنی و عقلانی سطوح بالاتر و را در فرد تقویت کند. همچنین انسان امروز به توانایی‌های کاوشگری و تحقیق در علوم نیاز دارد. (ملکی ۱۳۸۶، ۱۹۷) به طور مثال برای گردشگری علمی در درس تاریخ، معلم می‌تواند به صورت مجازی لینک سایت های باستان شناسی را در گروه به اشتراک بگذارد تا دانش‌آموزان با استفاده از آن و بازدید از بناهای تاریخی که به صورت تصاویر سه بعدی هست، به اطلاعات تاریخی مفیدی دست یابند. براین اساس پاندمی کرونا فرصتی برای تدریس دروس دینی و فلسفه است زیرا علاوه بر کتاب درسی و سر فصل، معلم می‌توان از منابع متعددی از جمله کلیپ‌های مختلف، فیلم، پست‌های فضای مجازی، پویانمایی و ... استفاده کند. در گزینش منبع دروس دینی، کتاب درسی، پایان بردن سرفصل، کمیت و امتحان نباید اصل باشد و معلم باید از طرق دیگر بهره جوید.

یکی از راهکارهایی که در تدریس دروس در فضای مجازی می‌تواند کمک کار معلم قرار گیرد، انتخاب مواد آموزشی مناسب صحیح می‌باشد. به طور مثال معلم با درست کردن پاورپوینتی از مطالب هر درس و با اشتراک گذاری آن در گروه می‌تواند تدریس بهتری داشته باشد و هم اینکه یادگیری برای دانش آموز راحت تر حاصل شود تا دانش آموزان با توجه به مطالب پاورپوینت (یادگیری تصویری) و صدای معلم (یادگیری صوتی) که در حین تدریس است مطالب را بهتر و دقیق تر دریافت کنند. (The World Bank 2020) یکی دیگر از موارد اثربخش در تدریس درس هایی مانند دینی ، این است که معلم با بهره گیری از کلیپ های آموزشی و حتی سخنرانی افراد مشهور می تواند هدف های آموزشی که برای آن درس تعیین شده است را برآورده سازد و از جنبه های مختلف موضوع درس را مورد عطف و توجه دانش آموزان قرار دهد. همانطور که در درس هایی مثل جغرافیا معلم می تواند از راهنماهای تصویری (عکس های جغرافیای کشورها و کره زمین) در امر تدریس استفاده کند. برای آن که بفهمیم یادگیری در دانش آموزان ایجاد شده است ، با اطلاع قبلی میتوانیم بعد از دیدن کلیپ یا عکس های آموزشی فرصت کوتاهی به دانش آموزان بدهیم و ارزشیابی از آنها به عمل بیاوریم .

۳. روش تدریس

در تدریس اگر معلم بخواهد متکلم وحده باشد یعنی فقط خود سخن بگوید کلاس درس کسل کننده و خسته کننده می شود و شاید باعث عدم توجه دانش آموزان به درس و پرداختن به مسائل غیر درسی شود که در اینجا معلم می-تواند با بهره گیری از روش های تدریس مناسب از این امر جلوگیری کند. تحقیقات نشان می دهد که بحث بیشتر معلم و دانش آموز، می‌تواند منجر به تعامل بیشتر و همچنین باعث تشویق دانش آموزان و بهبود توانایی های یادگیری آنان شود. (samreen2020:3.2) یک از روش های تدریسی که می تواند دانش آموزان را در کلاس درس فعال کند روش بحث کنترل شده توسط معلم است. از روش های تدریسی است که در دوره کرونا می تواند مفید باشد و مورد استفاده معلمان قرار گیرد. به طور مثال : این روش در گروه مجازی با یک دانش آموز می تواند انجام بگیرد ، به این صورت که یکی از دانش آموزان موضوعی را با اجازه معلم مطرح می سازد و معلم در رابطه با آن موضوع پاسخ می دهد . بحث آن دو تا جایی که معلم لازم بداند ادامه می یابد ، سپس دانش آموز دیگری وارد بحث می شود و این بار معلم بحث را با وی دنبال می کند. در این روش معلم ضمن اینکه بحث را هدایت می کند ، کنترل کامل آن را نیز بر عهده دارد و شاگردان مجاز نیستند بدون اجازه وی وارد بحث شوند ، به این صورت هم در گروه بحث علمی شکل میگیرد و گروه فعال می شود و هم اینکه معلم زمان این بحث را کنترل می کند . (صفوی ۱۳۷۰ ، ۲۰۹)

یکی دیگر از روش هایی که در تدریس دروسی مانند تاریخ و یا درس دینی می توان از آن به کار برد یا دروس اخلاقی می توان برای نوجوان یا حتی در کلاس های ابتدایی و دبیرستان از این روش استفاده کرد ، استفاده از روش توضیحی است . به این صورت که معلم درس را به صورت داستانی برای دانش آموز تشریح کند که این کار در درس تاریخ بسیار کاربردی است .

یکی از ویژگی های برجسته در تدریس ، مخصوصا تدریس مجازی ، مدیریت صدا توسط معلم است . ارتباط موثر بین دانش آموزان و معلمان بسیار حائز اهمیت است . بالا بردن میزان صدا و تمرین عملکرد صوتی مانند : مکث ، تغییر شدت ضروری است . در تدریس سنتی ، زبان بدن ، تماس چشمی و حرکات بدنی از ابزارهای قابل توجه آموزش است. ولی در آموزش آنلاین، معلمان باید بیشتر بر روی عملکرد صوتی خود تمرکز کنند . تحقیقاتی نشان می دهد که آرام صحبت کردن برای دانش آموزان مفید است و این به دانش آموزان در نوشتن نکات ضروری تدریس معلم کمک می کند. (صفوی ۱۳۷۰، ۲۷۴)

یکی از سیاست هایی که معلم باید طی تدریس در فضای آموزش مجازی در پیش گیرد، انعطاف پذیر بودن و شکیبایی در تدریس است. ممکن است دانش آموزی در روند تدریس یا حتی پاسخگویی، دسترسی به اینترنت نداشته باشد یا مشکلات اینترنتی برایش رخ دهد که در اینجا می طلبد، معلم با شکیبایی رفتار کند و وقت بیشتری به دانش آموزان بدهد . اگر معلم قصد سخنرانی در فضای مجازی دارد ، باید سخنرانی طولانی را به یک مازول کوچکتر در کلاس های آنلاین تبدیل کند، در واقع یک کار بزرگ را به چندین کار کوچک تقسیم کند. معلم برای افزایش راندمان کاری می تواند منابع و موارد تدریس در جلسات آینده را به دانش آموز اطلاع دهد تا دانش آموز با آمادگی بیشتر ، مطالب درسی را دریافت کند. (سیف ۱۳۹۲، ۵۴۰ و ۵۴۴)

در دروس دینی و فلسفی روش تدریس بسیار اهمیت دارد. آموزش این دروس، از سه طریق ممکن است: آموزش مستقیم؛ آموزش غیرمستقیم؛ آموزش حین عمل. (قراملکی ۱۳۸۳، بخش آخر) آموزش های مستقیم، موعظه محور (خسروی و باقری، ۱۳۸۷) و حفظ طوطی وار و شب امتحانی، در رشد دینی و فکری کافی نخواهد بود. البته این به معنای بی اثر بودن آموزش های مستقیم نیست.^۱ آموزش های مستقیم آسیب هایی به همراه دارد که حتی در برخی موارد (نظیر همسو نبودن رفتار معلم با محتوای آموزشی) می تواند نتیجه معکوس داشته باشد.^۲ (الف) توجه به برنامه

^۱ . فرید و همکارانش، آموزش مستقیم را در قضاوت اخلاقی دانش آموزان مؤثر یافته اند. (فرید و دیگران، ۱۳۸۷)

^۲ . در مضامین اسلامی نیز این امر تأکید شده است: «کونوا دعاة الناس باعمالکم و لاتکونوا دعاة الناس بالسنتکم؛ مردم را با عمل خود به نیکبها دعوت کنید نه با زبان خود». (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵، ۱۹۸)

فلسفه برای کودکان و نوجوانان، «فبک»، به عنوان رویکردی عقل‌گرا، با هدف رشد مهارت‌های استدلال منطقی و سطح قضاوت اخلاقی، معماها و چالش‌های داستانی، تفکر انتقادی، گفتگوی گروهی آزاد و بالابردن سطح مشارکت، به عنوان بخشی از (و نه همه) فرآیند آموزشی می‌تواند مؤثر باشد. (لیپمن، ۱۳۹۵: ۴۶) ب) استفاده از روش‌های غیرمستقیم نیز در آموزش اخلاق، فلسفه و دروس دینی و معارف اسلامی بسیار رهگشاست. آموزش غیرمستقیم براساس تأکید بر سرود، قصه‌گویی، داستان، شعر، هنر، بازی‌ها، استفاده از پویانمایی، اجرای تأثر مجازی ...، با هدف تهییج عواطف و آموزش ضمنی (الگوگیری از رفتار مربی) می‌تواند مؤثر باشد. «بیشترین یادگیری‌ها، به صورت غیرمستقیم و ضمنی صورت می‌گیرد؛ یعنی ما بیشتر از طریق تجربیات عملی و تجربی خود یاد می‌گیریم، نه آنچه صرفاً برای ما توضیح داده شده است». (وجدانی ۱۳۹۳، ۵۱)، همچنین در آموزش دروس دینی، (ج) معلم؛ به عنوان الگوی متخلق به اخلاق دینی-اسلامی و آموزش عملی بسیار اهمیت دارد. زیرا آموزش از طریق عمل، بر آموزش زبانی و مستقیم اولویت دارد. در مضامین اسلامی نیز این امر تأکید شده است: «کنونا دعاة الناس باعمالکم و لاتکنونا دعاة الناس بالسنتکم؛ مردم را با عمل خود به نیکی‌ها دعوت کنید نه با زبان خود». (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵، ص ۱۹۸)، (د) خلق مناسب و توانایی ایجاد فضای مناسب در زمان تدریس از دیگر توانایی‌های مورد نیاز معلم دینی برای تأثیرگذاری بیشتر است. همچنین د) مشارکت دادن دانش‌آموزان در فرآیند یادگیری از دیگر راهکارها برای نیل به اهداف تربیتی این دروس است. (ذ) به کار گرفتن حواس مختلف دیداری، شنیداری، و ... و مهارت‌ها و توانایی‌های مختلف یادگیرندگان نیز می‌تواند مؤثر باشد.

۴. ارزیابی

انجام ارزیابی‌های مستمر می‌تواند در شرایط مجازی کارآمد باشد و موجب برقراری ارتباط دانش‌آموز با محتوای مورد تدریس باشد. برای ارزیابی‌های مجازی می‌توان از ۲ تا ۳ سری سوال استفاده کرد و در بازه زمانی مشخص امتحان گرفت و زمان امتحان را طبق استاندارد پاسخگویی محدود کرد.

همچنین برای ارزیابی می‌توان از سایت‌هایی برای طرح کردن سوالات در آن استفاده کرد. به طور مثال در سایت دیجی‌فرم این کار امکان‌پذیر است. یعنی معلم امتحان را در این سایت طرح می‌کند و دانش‌آموز با رفتن به این سایت در زمان مشخص باید پاسخگوی سوالات پیشرو باشد و اینکه امکان تقلب کردن از دانش‌آموز گرفته می‌شود و صحت و سلامت آزمون برقرار می‌شود.

نتیجه

این مقاله راهکار های مختلفی را جهت آموزش آنلاین بیان کرده که امر تعلیم و تعلم را در دروس دینی و فلسفی تسهیل و تأثیرگذار نموده است. در این مقاله نکات مهمی که باید در آموزش مجازی به کار گرفت، از قبیل فرایند های قبل از تدریس، حین تدریس و ارزیابی بیان گردید. در فرایند قبل از تدریس معلم با شناخت محدودیت ها به برنامه ریزی آموزشی پرداخته و مولفه هایی که باید در برنامه ریزی رعایت شود مورد تبیین قرار میگیرد. تهیه منابع و مواد آموزشی مناسب در فرایند قبل از تدریس از اهمیت بالایی برخوردار می باشد که باتوجه به نیاز های آموزش مجازی پیشنهاد هایی در این مقاله مطرح شد. در فرایند حین تدریس، روش تدریس فعال و پویایی را مطرح نمودیم، که معلم می بایست با به کار گیری این شیوه ها فرایند آموزش مجازی شاداب و بانشاطی را ارائه کرده و کلاس را از حالت خمودی و یکنواختی خارج نماید. توجه به بعد شناختی از طریق پی گیری برنامه هایی نظیر «فبک» با رشد تفکر انتقادی موثر است. همچنین تهییج عواطف نیز در تدریس دروس دینی-فلسفی موثر است که از راهکارهای آن سخن گفتیم. مهمترین مسأله، روش تدریس متفاوت تر این دروس است که به آموزش غیرمستقیم توجه داده شد. همچنین در فرایند ارزیابی معلم می بایست شرایطی را فراهم کرد که آزمون با سلامت و به دور از هیچ شائبه ای برگزار شود و دانش آموز به طور تمام و کمال مورد ارزیابی قرار گیرند.

منابع

- ابوالحسنی نیارکی، فرشته، «آسیب شناسی رشد اخلاقی در زیست اجتماعی اسلامی از منظر قرآنی»، پژوهشنامه سبک زندگی، سال ششم، ۱۳۹۹، ش ۱۰.
- باقری، خسرو، (۱۳۷۷)، مبانی شیوه های تربیت اخلاقی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- فرامرزی قراملکی، احد و رستم نوچه فلاح، (۱۳۸۶)، موانع رشد اخلاق حرفه ای در سازمان ها، تهران: مؤسسه فرهنگی دین پژوهی بشرا، چ اول.
- فرامرزی قراملکی، احد. ۱۳۸۳، اخلاق حرفه ای، تهران: نشر مجنون.
- فرید، ابوالفضل، سعدی پور، اسماعیل، کریمی، یوسف، فلسفی نژاد، محمدرضا، (۱۳۸۹)، اثربخشی روش های آموزش مستقیم، آموزش شناختی اخلاق، شفاف سازی ارزش ها، و تلفیقی بر قضاوت اخلاقی دانش آموزان، فصلنامه روانشناسی دانشگاه تبریز، ۵ (۱۹): ۹۶-۱۱۶.
- مجلسی، محمد باقر. ۱۴۰۳ق، بحار الانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

ملکی ،حسن (۱۳۸۶) ، مقدمات برنامه ریزی درسی ، تهران ، نشر سمت

ملکی ، حسن (۱۳۸۷) ، برنامه ریزی درسی (راهنمای عمل) ، مشهد ، نشر پیام اندیشه

صفوی ، امان الله (۱۳۷۰) ، کلیات روش ها و فنون تدریس ، تهران ، نشر معاصر

سیف ، علی اکبر (۱۳۹۲) ، روانشناسی پرورشی نوین : روانشناسی یادگیری و آموزش (ویرایش هفتم) ، تهران ، نشر دوران

وجدانی، فاطمه. ۱۳۹۳، جایگاه یادگیری ضمنی و غیرمستقیم در آموزش اخلاق، فصلنامه علمی-پژوهشی پژوهش‌نامه اخلاق، زمستان، شماره ۲۶، ۴۷-۵۸.

The World Bank.(2020) .How countries are using edtech (including online learning,radio,television,texting) to support remote learning during the COVID-19-panademic. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/topic/edutech/brief/how-countries-are-using-edtech-to-support-remote-learning-during-the-covid-19-panademic>
[GoogleScholar](#)

Hoffman, Martin.L. (2000), Empathy and moral development: Implications for caring and justice, Cambridge, England: Cambridge university press.

Piaget, j. (1948). The moral judgement of the child. Translated by Marjorie Gabain, printed in U.S.A. Free press, GLENCOE, ILLINOIS.

Turiel, Elliot. (1985).The development of social knowledge: Morality and convention. Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne Sydney: Cambridge, university press, reprinted.

Samreen,Mahmood.(2020). Instructional Strategies for Online Teaching in COVID-19

Panademic . Retrieved from <https://publons.com/publon/10.1002/hbe2.218> .